

УДК 94(477)+323.111»18-19»

В. О. Венгерська

Житомирський державний університет ім. І. Франка

**НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ТА МУЗЕЇ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ**

Українські інтелектуали ХІХ ст. стали тією рушійною силою, завдяки якій розпочалося формування національного проекту. В діяльності наукових товариств, музейних експозиціях на тлі окремих кроків з боку російської влади знайшли відображення його найбільш типові риси та проблеми «росту». У статті, спираючись на епістолярний спадок відомих учених, громадських діячів, у першу чергу, істориків, зокрема Д. І. Яворницького, відображені особливості творення спільного як для Наддніпрянщини, так і Західної України національного культурно-ментального простору.

Ключові слова: нація, національний проект, «націоналізація історії», наукові товариства, музейна справа.

Украинские интеллектуалы ХІХ в. стали той движущей силой, благодаря которой началось формирование национального проекта. В деятельности научных обществ, музейных экспозициях на фоне отдельных шагов со стороны российской власти нашли отображение его наиболее типичные черты и проблемы «роста». В статье, основываясь на эпистолярное наследие известных ученых, общественных деятелей, в первую очередь, историков, в частности Д. И. Яворницкого, отображены особенности создания единого как для западноукраинских, так и надднепрянских территорий национального культурно-ментального пространства.

Ключевые слова: нация, национальный проект, «национализация истории», научные общества, музейное дело.

Ukrainian intellectuals of the 19th century become the driving force that initiated the formation of the national project. The activities of learned societies and museum displays held against the backdrop of certain taken by the Russian authorities reflect its most typical characteristics and «growing pains». Based on the epistolary works by prominent scholars and public figures, primarily historians, including, in particular, D.I. Yavornytskyi, the article describes the specific characteristics of the development of the national cultural and mental environment shared by both Dnieper Ukraine and Western Ukraine.

Key words: nation, national project, «nationalization of history», learned societies, museum affairs.

Дослідженню феномену формування націй та розвитку націоналізму в останні роки присвячена значна кількість праць як

вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Ґрунтовну класифікацію теорій, концепцій ще наприкінці 90-х рр. здійснив Г. Касьянов [1]. Зупинимось на двох популярних підходах у трактуванні особливостей творення національних проєктів у ХІХ ст. У відповідності з однією із марксистських схем виникнення націй – чеського дослідника М. Гроха, їх поява пояснюється як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну – збір матеріалу, доведення на основі історичних фактів ученими-дослідниками доказів окремішності одного етносу від іншого; культурно-просвітницьку та політичну. Соціально-антропологічний підхід свого часу запропонував відомий англійський дослідник Б. Андерсон, з легкої руки якого поняття «нації» трактується як «уявлена» спільнота. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання:

- «націоналізує» народи, відокремлюючи від інших та постачаючи ідею самовизначення;
- створює національну історію;
- створює національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [2].

Не дивлячись на відмінності в існуючих підходах, спільним для них є визнання провідної ролі інтелектуалів, які своїми дослідженнями, науковими розвідками, популяризацією фактично творили і національні історії та обґрунтовували правомірність визначення (поки що на теоретичному рівні) тих чи інших національних територій.

Епістолярна спадщина визначних українських діячів початку ХІХ ст. дозволяє відчувати як «дух» епохи, так і зрозуміти основні прагнення людей, праця яких, в значній мірі, була справжнім подвижництвом. Протягом останніх років значна кількість листів, які зберігаються в архівах та бібліотеках України, стали надбанням широкої громадськості завдяки опрацюванню та підготовці до друку. До цього процесу причетні науковці різних регіонів, зокрема, щодо епістолярію Д. Яворницького, найбільш відомими дослідниками його спадщини є співробітники музею в Дніпропетровську С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, дніпропетровський та київський дослідники О. І. Журба, В. І. Ульяновський та інші [1]. В останні роки з'явилися роботи, об'єктом вивчення яких стали колекційні, книжкові й музейні фонди, а також принципи їх наукового дослідження [6].

На особливостях творення історії в імперських умовах сконцентрував свою увагу О. П. Толочко [7, с. 274]. Написання, конструювання історії (історій), як імперської, так і національних, стало однією з найбільш прикметних рис ХІХ ст. Новоприєднані з кінця ХVІІІ ст.

до Російської імперії народи входили до її складу зі своїми версіями власної історії. Що ж до статусу України, то він у «мисленій географії» був двозначним. З початку XIX ст. «Україна» асоціювалася виключно з лівобережною Малоросією. Творення нового історичного простору з правобережними та південними землями, а згодом і західними – Галичиною, Буковиною та Закарпаттям, які на сьогодні складають єдине українське ціле, стало завданням, до виконання якого приступили подвижники національної справи. Традиційно так складалося, що найбільш потужні інтелектуальні осередки функціонували в університетських центрах. Але й губернські міста не залишалися осторонь історичних, краєзнавчих досліджень. На державному рівні існувала потреба обґрунтування та підтвердження правомірності володіння величезними територіями. Це право автоматично поширювалось і на історичні реліквії, які також, за будь-якої нагоди, намагалися перемішувати та концентрувати в російських столицях. Усвідомлення важливості «привласнення» історії, втіленої в стародруках, предметах старовини проявлялось не лише в ставленні до «малоросів». У цьому сенсі показовою є доля унікальної колекції вірменської громади Кам'янець-Подільського. Міністр внутрішніх справ І. Дурново звернувся до Київського, Подільського та Волинського губернатора О. Ігнат'єва з проханням обережно з'ясувати цінність колекції «без всякої огласки, могутих привести к укритию или расхищению означенных книг» [11, арк. 231] (мова йшла про зібрання старовинних рукописів та іншої літератури XV–XVIII ст.). У листі наголошувалося, що ці книжки хоча і зберігались у вірменській церкві, але знаходилися «в положении забытых и никому не нужных предметов» [11, арк. 232]. У зв'язку з цим та з метою збереження пам'яток вірменської старовини від знищення, «которому они могут легко подвергнуться», рекомендувалося передати книги та рукописи до імператорської публічної бібліотеки [11, арк. 232]. Врешті це було зроблено, більша частина колекції і зараз перебуває в Російській національній бібліотеці (м. Санкт-Петербург).

До кінця XIX ст. у Наддніпрянській Україні було лише три університети, але сформовані на їх основі наукові школи були відомі далеко за межами Російської імперії. Професори та викладачі, які позиціонувалися владою як «українофіли», мали відношення до створення та діяльності історико-філологічних товариств, музейних експозицій. Вони здійснювали наукові розвідки, активно публікувалися (принагідно зазначимо, що більшість публікацій до 1906 р. були російськомовними), організовували етнографічні, брали участь в ініційованих владою археографічних експедиціях, займалися збиранням старожитностей. Навіть неповний перелік створених наукових товариств засвідчує активність та насиченість науково-

дослідницького життя: Харківське історико-філологічне товариство, Харківське товариство імені Г. Гулака-Артемовського, Одеське товариство історії і старожитностей, Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії, Волинське та Подільське церковно-археологічні товариства, Товариство дослідників Волині, Історичне товариство Нестора-літописця, Київське товариство старожитностей і мистецтва, Київський відділ імператорського Російського воєнно-історичного товариства, Ніжинське історико-філологічне товариство та ін. Славився своїми науковими, дослідницькими традиціями і Катеринослав. Викладачі новоствореного гірничого училища в 1899 р. виступили ініціаторами заснування Катеринославського наукового товариства з вивчення краю. Відомі дослідники, громадські діячі, як правило, одночасно були дійсними або почесними членами наукових товариств, що діяли як на теренах Наддніпрянщини, так і Західної України. Так, О. М. Поль входив до складу Одеського товариства історії та старожитностей. Почесними членами Катеринославської губернської вченої архівної комісії були професори: київські – В. Антонович та В. Перетц, львівський – М. Грушевський, харківський – Д. Багалій. Тісна співпраця М. Грушевського з Харківським історико-філологічним товариством посприяла обранню Радою Харківського університету його та І. Франка на посади докторів навчального закладу в 1906 р. Про це у листі до вченого повідомив подвижник музейної справи на Слобожанщині, відомий славіст, етнограф, професор Харківського університету М. Сумцов [9, арк. 5]. Саме він разом із такими вченими, як професори М. Г. Халанський, В. К. Надлер, Д. І. Багалій, мали безпосереднє відношення до заснування Харківського історико-філологічного товариства, одного із найбільш відомих наукових осередків в імперії та за її межами. З його діяльністю було пов'язано заснування архіву, етнографічного музею, двох бібліотек. Забезпечувала організація і видавничу діяльність, надаючи сторінки для розміщення публікацій в наступних серійних виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества», який виходив до 1914 р., та «Віснику» (1911–1914 рр.). Члени товариства мали широкі контакти зі своїми колегами як в Російській імперії, так і за її межами. Зв'язки із львівськими істориками, етнографами представлені в особових фондах, в яких зберігається листування, наприклад, М. Грушевського із М. Сумцовим, М. Сумцова з В. Гнатюком та іншими. Листування М. Сумцова з М. Грушевським підтверджує факт досить тісного взаємовпливу наддніпрянських та західних українців на суспільні процеси. Саме це мало позитивні наслідки для розвитку української справи. Микола Федорович активно листувався з Грушевським з 1896 р., принаймні, в особистому фонді Грушевського представлені його листи саме з цього року. Цікаво, що протягом тривалого часу лис-

тування велося російською мовою. Перший україномовний лист від М. Сумцова датується 1 червня 1908 р. Учені активно обмінювалися різноманітними виданнями, в переважній більшості з української проблематики. Звертає на себе увагу цікава репліка щодо прохання надіслати бандеролі з літературою зі Львова на адресу університету, оскільки до приватних осіб вони доходили рідко.

Можемо припустити, що статус університету як в першу чергу наукового закладу, до того ж, наділеного певними автономними правами, дозволяв вирішувати окремі проблеми, в тому числі пов'язані з цензурою. В одному з листів М. Сумцова згадується про поезії І. Манжули – катеринославського етнографа, фольклориста, поета [9, арк. 17]. Його твори, етнографічні дослідження побачили світ завдяки діяльності членів Харківського історико-філологічного товариства, зокрема його багаторічного керівника О. О. Потебні. Саме в Харкові були видані його вірші, не дивлячись на значні цензурні обмеження, та збірники «Казки, приказки, які записані в Катеринославській та Харківській губернії», а також «Малоросійські казки, приказки та повір'я, які записані в Катеринославській губернії». В цьому ж листі Сумцов дякує Михайлові Сергійовичу за публікацію «Українського питання» – «коротенького, але надзвичайно багатого за змістом, ясно та докладно написаного історичного нарису пригноблення України» [9, арк. 18]

В одному з листів М. Сумцова до М. Грушевського йшлося про збір літератури для «Просвіти» та Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Перелік його власних публікацій, який додавався, відображав характер найбільш типових етнографічних досліджень. Наведемо лише декілька з названого списку: «Хліб в обрядах та піснях», «Релігійне міфічне значення малоросійського весілля», «Наукове вивчення колядок», «Малоросійські п'яницькі пісні», «Сучасна малоросійська етнографія», «Писанки», «Місцеві назви в Малоросійських піснях» [9, с. 21]. Відомий західноукраїнський етнограф, ініціатор та засновник музеїв В. Гнатюк у своїх листах до М. Сумцова звертався з проханням надіслати роботу останнього «Дослідження в галузі анекдотичної літератури» [10, арк. 7]. М. Грушевський надіслав до Харкова історико-етнографічні збірники, в свою чергу пропонував професорам Харківського університету надавати свої матеріали для публікацій. «Я вишлю деякі видання, які стосуються Галичини, та просив би вас роздати їх на свій розсуд зацікавленим особам в належні бібліотеки...» [9, арк. 8], писав він в одному з листів до М. Сумцова. У відповідь було висловлене зустрічне побажання: «Чи не знайдете можливим зробити збірник наукових праць, в яких може знайти міцну оборону українська мова і писемність. Наприклад, «Язык и народность» О. Потебні, статті

Антоновича, дещо з Грінченка та ін. Такий збірник до сучасних потреб дуже підходив би, навіть якщо був би складений здебільшого російською мовою» [9, арк. 7].

29 січня 1909 р. Сумцов інформував Грушевського про відвідування Галичини та висловлював жаль з приводу того, що не зміг зустрітися з В. Гнатюком (з 1898 р. він виконував функції секретаря етнографічної комісії НТШ). Саме через нього Сумцов просив підібрати та допомогти придбати «за невеликі гроші» гуцульське вбрання для Харківського етнографічного музею. «Харківський етнографічний музей, як усі наші просвітницькі інституції, занадто бідні на гроші» [9, с. 9]. З часом В. Гнатюк виконав прохання харківського колеги, завдяки чому поповнився новими експонатами етнографічний музей у Харкові.

Проведення в 1905 р. у Катеринославі XIII Археологічного з'їзду стало помітною подією громадського наукового та культурного життя. В листі В. Гнатюка до М. Сумцова викладено зміст телеграми, яку члени НТШ надіслали на підтримку тих учасників зібрання, що виступили «в оборону» української мови та науки [10, арк. 6].

Активізація українського руху в умовах Першої російської революції спостерігалась як в Наддніпрянщині, так і в Галичині. Оскільки просвітницька діяльність лишалась одним із найбільш важливих напрямків, різноманітні освітні проекти мали як моральну, так і матеріальну підтримку. Так, в одному з листів з Наддніпрянщини до М. Грушевського містилося прохання про передачу «нашим галицьким українським товаришам тисячу сто карбованців» [9, арк. 24]. Дописувач (Д. Мишуба) рекомендував розділити цю суму наступним чином: «на будівництво великої бурси Руського товариства педагогічного у Львові 800 крб, на руську гімназію – 100 крб, бурсу ремісничу – 100 крб, українській гімназії Львівській – 100. Всього 400». Постає Грушевського в Наддніпрянській Україні з початком революції 1905 р. набуває значної популярності та ваги. Саме тому спостерігається збільшення звернень про грошові перекази на підтримку освітніх українських проєктів. Промовистими є підпис в одному з листів «глибоко поважаючий та почитаючий за ваші величезні труди для добра українського народу» [9, арк. 25].

В особовому фонді М. Г. Халанського, який зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві, представлені листи, які засвідчують факт близької дружби з Д. І. Яворницьким [8, арк. 1–4]. У листі, який датовано 5 листопада 1906 р., Дмитро Іванович звертався до Халанського, називаючи останнього «дорогим та незабутнім другом». Лист цікавий у контексті нашої теми, оскільки Яворницький характеризує музей. «Я створив в Катеринославі чудовий музей імені О. Поля. Протягом трьох років

наповнив його такими скарбами, що якщо б ти поглянув на нього, то б здивувався. Більше 100.000 найменувань різноманітних предметів старовини та сучасної етнографії [8, арк. 3].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що активна наукова, громадсько-просвітницька, етнографічно-пошукова діяльність учених мала свої позитивні наслідки. Елементи матеріальної, традиційно-побутової культури у тісному поєднанні з духовною складовою знаходили відображення у наукових публікаціях та музейних експонатах. За відсутності надшвидких засобів зв'язку, «повільне» ХІХ ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – епістолярний спадок, який, на жаль, у сучасних умовах відходить у небуття. Тісна співпраця галичан з наддніпрянцями, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів дозволили усвідомити важливість спільних зусиль для розробки та реалізації єдиного національного проекту.

Численні особистості, родинні фонди, листування потребують подальшого вивчення та «занурення» в епоху через світосприйняття сучасників.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницкого как объект археографического исследования / С. В. Абросимова, О. И. Журба // Исследования по ареографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 129–135; Заруба В. М. Листи Д. Дорошенка до Дмитра Яворницького / В. М. Заруба // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; С. В. Абросимова. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького / С. В. Абросимова, В. І. Ульяновский // Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С. 358–382.

2. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001 / [Електронний ресурс] www.litopys.org.ua.

3. З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького / упоряд., вступ. стаття: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 114–165.

4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д., 1997.

5. *Касьянов Г. В.* Теорія нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. – К., 1999.

6. *Міщук С. М.* Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) / С. М. Міщук. – К., 2009.

7. *Толочко О. П.* Києво-Руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. / О. П. Толочко // Владислав Верстюк, Олексій Толочко. Українські проекти в Російській імперії: нариси в 3 т. – Т. 1. – С. 250–351.

8. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДА). – Ф. 2061 (Особистий фонд М. Г. Халанського), оп. 1, спр. 49.

9. ЦДА. – Ф. 1235 (Особистий фонд Грушевських), оп. 1, спр. 779 (Листи М. Сумцова до М. Грушевського).

10. ЦДІА. – Ф. 2052 (Особистий фонд М. Ф. Сумцова) – Ф. 342, оп. 1.

11. ЦДІА. – Ф. 442, оп. 840, спр. 221–232.

Надійшла до редколегії 04.11.2010

УДК 94(477.63) «1945/1950»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОВОЄННА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ОЦІНЦІ ВИЩОГО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА (на прикладі Дніпропетровщини)

На основі оцінок соціально-економічної ситуації у сільському господарстві Дніпропетровщини та діяльності керівників її партійних, радянських та сільськогосподарських органів представниками ЦК ВКП(б) розглядаються фактори, що формували погляди вищого партійно-державного керівництва СРСР на українське село, які визначили гостроту соціально-економічної ситуації в республіці у повоєнні роки.

Ключові слова: українське село, повоєнна відбудова, Дніпропетровщина.

На основании оценок социально-экономической ситуации в сельском хозяйстве Днепропетровщины и деятельности руководителей ее партийных, советских и сельскохозяйственных органов представителями ЦК ВКП(б) рассматриваются факторы, формировавшие взгляды высшего партийно-государственного руководства СССР на украинское село, которые и определили остроту социально-экономической ситуации в республике в послевоенные годы.

Ключевые слова: украинское село, послевоенное восстановление, Днепропетровщина.

On the basis of social-economic situation in the farming of Dnipropetrovsk city and the actions of the Soviet and farming bodies of the party's leaders by the representatives of the CK of CP CPSU(b) it is examining the factors that have been farming the villages of the supreme organs of government and party leadership SSSR to Ukrainian village that were determined the acuteness of socio-economic situation in Republic during the war time.

Key words: Ukrainian village, war reconstruction, Dnipropetrovschina.

Проблематика повоєнного українського села має солідну історіографію. Вітчизняними дослідниками досить докладно висвітлено стан його матеріально-технічної бази [10; 11], соціально-економічні